

ІСЛАМ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ У ДИСКУРСІ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ В КРАЇНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Стаття висвітлює особливості сприйняття демократичних цінностей суспільством в контексті спроб модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу. Подано авторське бачення проблематики базових домінант дискурсу трансформацій політичних режимів у мусульманських країнах як чинників зміни конфігурації політичного поля.

Ключові слова: модернізація, демократичні цінності, ідеальна політична система, релігійний фактор, міжнародні відносини.

Гарник Л.П.

ИСЛАМ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В ДИСКУРСЕ ТРАНСФОРМАЦИЙ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

Статья раскрывает особенности восприятия демократических ценностей обществом в контексте попыток модернизации политических режимов в странах Ближнего Востока. Предлагается авторское видение проблематики базовых доминант дискурса трансформаций политических режимов в мусульманских странах как факторов изменения конфигурации политического поля.

Ключевые слова: модернизация, демократические ценности, идеальная политическая система, религиозный фактор, международные отношения.

Garnik L.

ISLAM AND DEMOCRATIC VALUES IN THE DISCOURSE OF POLITICAL REGIMES TRANSFORMATION IN THE COUNTRIES OF MIDDLE EAST

The article highlights the peculiarities of perception some democratic values by society in the context of attempts of modernization political regimes in the countries of Middle East. The author's point of view on agenda of the basic dominants of transformation political regimes discourse in Muslim countries as factors of changing the political field configuration is offered also.

Key words: modernization, democratic values, ideal political system, religious factor, international relations.

Середина ХХ ст. та початок ХХІ ст. ознаменувалися розгортанням політичної риторики навколо трансформацій політичних режимів у ряді близькосхідних країн, яка мала на меті суто практичну реалізацію ідей демократичного транзиту у цьому регіоні. У працях багатьох західних дослідників (Р. Даль, С. Хантінгтон, К. Шміттер, К. Джаггерс, Т. Гарр) концепція демократії інтерпретується, як бажана мета, безсуперечний статус або як метафорична альтернатива загрози авторитарних чи диктаторських практик.

Демократія все частіше асоціюється з символічним поєднанням концепцій свободи та незалежності, хоча за семіотичним забарвленням концепція свободи (liberty) наближається у дискурсі цієї риторики до значення керованої свободи (ordered liberty). Це створює деякі труднощі втіленню демократичних ідеалів на практиці та неоднорідний характер й незавершеність цих процесів у конституційному полі країн окресленого регіону, бо демократія за своєю сутністю є варіативною дефініцією, визначення якої має різні трактовки залежно від регіону та частини світу, де вона реалізується. У світлі

сьогодення визначення демократії набуло певного політичного забарвлення та певних негативних асоціацій у більшості ісламських країн, переважно розташованих у регіоні Близького Сходу.

Так, Кондоліза Райс в інтерв'ю *Financial Times* (23 вересня 2002 р.) підкреслила, що демократизація в арабському світі, яку вони підтримують, відповідає державним інтересам США; Бахрейн, Катар та Йорданія мають деякі елементи реформації. Ахмад Махр, Міністр закордонних справ Єгипту прокоментував слова держсекретаря США таким чином: „Ми в арабському та ісламському світі знаємо свій шлях. Ми маємо своє власне волевиявлення та відстоюємо наші права. Саме тому ми не бачимо потреби у комусь, хто б давав нам уроки як керувати нашими країнами” (*Arabic daily Al-Hayat, September 25, 2002*) [1, с.37]. Проте арабський дослідник Саламех Нематт зазначає, що: „Дуже цікавим та безсуперечним постає той факт, що перші вільні та загальні вибори за всю історію арабської нації пройшли в Іраці за підтримки американських та в Палестині при посередництві ізраїльських окупантів” (*Arabic daily Al-Hayat, March 27, 2005*) [там само].

За визначенням політолога Моатаза А. Фаттаха, переважна більшість країн Близького Сходу є непропорційно автократичними. У 1975 р. більшість мусульманських країн складала 25% від загальної кількості недемократичних режимів у світі, а у 2005 р. цей показник досяг 55%. Та всупереч цій тенденції, на думку Альфреда Степана та Альфреда Лінца, деякі країни мусульманського світу можна віднести до групи країн з консолідованою демократією. Стівен М. Фіш вважає, що більшість мусульманських країн є більш авторитарними, ніж немусульманські суспільства за однакових зовнішньо- та внутрішньополітичних умов [1, с.37]. Більш песимістичні думку висловив Адріан Каратницький: „У той час, коли країни Латинської Америки, Африки, Західної і Центральної Європи та Південно-Східної Азії досягли значних висот у встановленні демократії та свободи протягом останніх 20 років, ісламський світ за цей час значно збільшив кількість репресивних політичних режимів” [2, с.100]. **Формуючи** типологію незахідних політичних режимів Роберт Даль (у роботі „Демократія та її критики”), зазначив, що переважна більшість політичних режимів в ісламському світі може класифікуватися, як недемократична. В той час, як шість з цих режимів, визначених як нові демократії, ще не можуть бути зараховані до розвинених демократій. Дійсно, більшість авторитарних та напівавторитарних режимів у низці мусульманських країн поряд із поточними проектами з державотворення у Афганістані та Іраці, не припиняють нас дивувати тим, що Іслам є сумісним з демократичними цінностями. Перифразуючи цю тезу, поставимо питання:

- чому мусульмани не відчують нагальної потреби у демократії, коли очевидні факти свідчать про те, що така потреба існує в їхньому суспільстві?
- чи дійсно світогляд і ціннісні орієнтації мусульман стають на заваді процесу демократизації в ісламському світі? Якщо так, то чому? Якщо ні, то хто може виступити у ролі ймовірного соціального агента впровадження демократичних змін у суспільствах ісламського світу?

Зазначимо, що подібний дискурс проблематики демократичного транзиту на теренах країн Близького Сходу став впродовж останніх 70 років канвою для численних наукових досліджень, журналістських репортажів і розслідувань, а також родючим ґрунтом для розвитку багатогранної полеміки у політичних і провладних колах. Але всупереч чисельним сподіванням, журналістські матеріали лише стисло викладають зміст тої чи іншої події, ілюструючи її дрібною фактів й дат, коротким відеорядом або кількома фото з місця подій, та часто бувають політично заангажованими; а дослідницькі праці занадто переобтяжені історичними фактами та їх інтерпретаціями, що заважає скласти об'єктивну картину реальної ситуації демократизації в ісламському світі. Понад те, це позбавляє мусульман можливості висловити своє ставлення до тої чи іншої події. Тому дослідження

проблеми демократичних цінностей у ісламському світі, проведене Моатазом А. Фаттахом, можна вважати інновацією, бо воно базується на толерантному ставленні до гендерного питання та врахуванні поглядів представників різноманітних політичних, расових, етнічних та релігійних спільнот, що проживають у 32 ісламських країнах та у діаспорі (США, Європа, Індія, Канада). Тому в рамках нашої статті ми частково використаємо здобутки його дослідження для визначення та ілюстрації деяких домінант дискурсу трансформації політичних режимів у країнах Близького Сходу, схематично представлених на рис. 1.

Дискурс трансформацій політичних режимів в країнах Близького Сходу

Рис 1. Домінанти дискурсу трансформацій політичних режимів в країнах Близького Сходу

Спочатку спробуємо розкрити соціально-історичні та релігійно-культурні особливості соціокультурної домінанти окресленого вище дискурсу. Історично так склалося, що більшість східних країн у різний час ступили на шлях колоніального (залежного, напівколоніального) переходу до капіталізму, тим чи іншим чином потрапивши під вплив Заходу. Так розпочався процес модернізації під зростаючим впливом Європи, що призвело до суперечливих зрушень у суспільній свідомості. Для найбільш далекоглядних правителів та частини інтелектуальної еліти східних суспільств була незаперечною військова, фінансово-економічна, політична слабкість регіону. Тож для протистояння могутній Європі треба було засвоїти її знання та досвід, бо саме в освоєнні секретів військово-промислового та науково-технічного потенціалу Заходу, на їхню думку, вбачався єдиний шанс здобути перемогу над супротивником. Нові функції східних суспільств у системі світового господарства спричинили трансформацію соціально-економічних структур та прийняття нових правил гри в умовах ринкової економіки, що вимагали нового мислення та конструктивних рішень для специфічних проблем регіону.

Остання чверть XIX ст. позначилася національним пробудженням народів Сходу. У суспільній думці починають домінувати уявлення про необхідність модернізації, формуватися прагнення політичної свободи, загального добробуту та прогресу за європейським зразком, виникають національно-ліберальні течії, зароджується ідеологія національно-визвольного руху. Новий світогляд формується як реакція (позитивна чи негативна) на європейський виклик стабільності традиціоналістського мусульманського світу. Специфіка суспільного та релігійного світогляду формується шляхом взаємодії (зіткнень та компромісів) традиційного та сучасного: секулярної цивілізації Заходу та релігійно-культурного середовища народів Сходу.

До цього ж періоду можна віднести спроби модернізації релігії та східних філософсько-богословських учень. Пристосування релігійної доктрини до мінливих обставин, у тому ж числі й пошук її захисту від викликів сучасності, першочергово полягає у переосмисленні її догм, що безпосередньо регулюють відносини у соціальній сфері. При цьому релігія набуває тої форми, в якій її здатний сприйняти віруючий як член суспільства. Про це свідчить зміна деяких релігійних норм під впливом міжкультурного діалогу, які за межами ареалу виникнення релігії більш інтенсивно збагачувалися специфікою духовного субстрату та традиціями інших культур [3, с. 17-19]. У зв'язку з цим виникають нові ідейно-політичні течії та рухи, змінюється шкала культурних цінностей та норми поведінки, що є запорукою адекватної відповіді на зміну середовища. Так скорочується відстань соціокультурної дистанції між традиційним і сучасним суспільствами, але цей процес подекуди характеризується багатовекторністю та нерівномірністю, тому сучасний східний соціум являє собою своєрідний конгломерат традиційного, поміркованого та сучасного. Так, Моатаз Фаттах визначає три типи сприйняття представниками країн Близького Сходу питання співіснування Ісламу та демократії (таблиця 1).

Таблиця 1.

Напрями трактовки питання співіснування ісламу та демократії на Близькому Сході [4, с.26]

	Традиціоналісти	Модерністи	Секуляристи
Щось, щоб бути ісламським, повинне	бути повністю відповідним шаріату та визнано всіма улемами	не суперечити нормам шаріату	бути необхідним суспільству та не суперечити змісту священних текстів
„Мовчання” шаріату	неможливе	сприятливим для іджтіаду	свідчить про невизначеність деяких норм шаріату
Безсуперечним авторитетом є	шаріат або фікх	шаріат	все підлягає скептичній оцінці з боку здорового глузду та соціальної доцільності
Порушення злагоди між улемами є	причиною розриву зв'язків та порушення єдності в уммі	небезпечним але можливим	необхідним для подолання та ліквідації єдності традиціоналістів
Культурний обмін та співпраця з немусульманами	людська новація та прояв ересі, відхід від догм віри	пошук консенсусу, прояв раціоналізму	набагато краще, ніж сліпе слідування архаїчним звичаям пращурів
Секти та нові релігійно-політичні рухи за своєю сутністю є	сприяючими насиллю або байдужості до всього	носіями ідей ісламської демократії	плюралістичними та підлягати контролю з боку держави.
Демократія є	анти-/неісламською	Ісламською/сумісною з Ісламом	необхідною для існування плюралізму ідей та поглядів, нетиповою для представників провладних кіл.

Згідно з визначенням М. Фаттаху, за виявом ставлення до співіснування Ісламу та демократії у суспільстві можна віднести учасників політичного процесу до однієї з трьох груп: традиціоналістів, модерністів або секуляристів. Представники кожної з цих груп часто розходяться у поглядах на питання, який з аспектів демократії можна вважати ісламським (предписаним чи прийнятим ісламським віровченням), неісламським (нетиповим для ісламу але таким, що не суперечить віровченню) та анти-/неісламським (суперечить ісламу та не може бути прийнятим).

Цікавим виявляється факт того, що більшість мусульман, віднесених до категорії традиціоналістів, на запитання про найкращий, на їхню думку, державний лад дали таку саму відповідь, як і помірковані модерністи, назвавши ідеальним ісламське правління, що

засноване на правовому підґрунті часів становлення ісламської державності (своєрідний прообраз сучасної представницької демократії), який більшість дослідників вважає тотожними з сучасними демократичними цінностями. Та деякі з них, більш радикального спрямування, повністю заперечують наявність демократичних засад в Ісламі. Модерністи вважають демократичний лад повністю сумісним з базовими цінностями мусульман, бо сучасний ідеальний державний лад конструктивно відрізняється від общини Пророка Мухаммада, проте має ті ж самі цілі та спрямування на досягнення соціально-економічного добробуту своїх громадян. Такий державний лад отримав назву „ісламська демократія” („Islamic Democracy”). Секуляристи ж не обтяжують себе питанням, чи є сумісним їх ідеал державного ладу з ісламськими традиціями та віровченням. Але наголошують, що іслам, або будь-яка інша релігія у такому випадку повинна слугувати на користь виправдання будь-якого державного ладу. Проте дослідження М.А. Фаттаха виявило наявність у більшості країн мусульманського світу респондентів, що асоціюють себе з такими групами, як: традиціоналісти, модерністи, автократи та плюралісти, їх питома вага у тій чи іншій країні є своєрідним індикатором розвитку чи згорання процесу демократизації суспільства.

Таблиця 2.

Уявлення про ідеальну політичну систему респондентів з країн Близького Сходу
[4, с.108]

Країна	Всього, %	Обрали власну країну	Модерністи	Традиціоналісти	Автократи	Плюралісти
Ірак	0,18	0	0	0	11	0
Турція	0,42	12	18	1	5	22
Йорданія	0,71	11	5	2	21	10
Пакистан	1,28	8	1	4	18	4
Єгипет	1,62	3	2	1	19	6
Судан	1,63	15	5	12	9	3
Саудівська Аравія	1,65	14	1	14	1	0
Велика Британія	2,06	34	10	1	1	14
Індія	2,24	23	6	0	2	12
Франція	3,92	31	7	0	1	10
Афганістан	12,27	-	3	14	2	0
Іран	13,84	27	17	3	6	6
США (діаспора)	16,71	37	11	0	2	12
Респонденти з інших країн	40,56	-	14	48	2	1
Всього	100		100	100	100	100
Підтримують демократію	24,93		34	1	6	48

Таким чином, під впливом соціально-історичних процесів у соціумі Близького Сходу відбулося так зване заломлення світогляду, що спричинило появу нових ідейно-політичних течій та національно-визвольних рухів, лідери яких досить по-різному ставилися до ідей демократизації суспільства. Саме їх часто діаметрально протилежні погляди стають другою домінантою дискурсу трансформації політичних режимів у країнах Близького Сходу, сприяючи чи придушуючи спроби конструювання та реалізації національних демократичних проектів. А значення деяких догм та коранічних дефініцій

було переглянуто та перефразовано з метою легітимізації політичних експериментів. Так розпочинається доба виникнення та розквіту інноваційних політичних проектів, дбайливо зрощених на родючому ґрунті Ісламу.

Важливо, що модерністи та плюралісти підтримують демократію з різних причин. Перші – тому що вона є сучасним втіленням традиційного принципу Ісламу – шури (суспільного обговорення), а другі – через те, що демократизація сприятиме досягненню їх ліберальних цілей. Світогляд респондентів, яких було ідентифіковано як модерністів та традиціоналістів, формується переважно під впливом наукових праць і публічних виступів політичних лідерів та представників інтелектуальної еліти, таких як: Імам Хомейні (Іран), Сайїд Кутб (Єгипет), Абу Бакар Башир (Індонезія), Сайїд Абул Алла Маудуді (Пакистан), Шейх Абдул Хамід Кішк (Єгипет), Ібн Бааз (Саудівська Аравія). Більшість поміркованих респондентів, які підтримують ідеї толерантності та гуманізму, вважають своїм взірцем ідеї викладені у працях Мохамеда Аль-Газалі (Єгипет), Мохамеда Ікбала (Індія), Абдолкаріма Соруша (Іран), Рашида Ганнуши (Туніс), Мохамед Хатамі (Іран).

Трактування деяких релігійних догм та відголоски доісламської спадщини (соціально-політичний устрій спільноти, історично та географічно зумовлена система міжнародних зовнішньоекономічних зв'язків, звичаєве право і традиції проголошення миру або війни) стали канвою низки політичних інноваційних проектів, творці яких по-різному розцінювали корисність демократизації суспільства. Рухуллах Хомейні, наприклад, зауважив: „...реальна загроза Ісламові не йде від шаха. Реальна загроза міститься у ідеї насадження у ісламських країнах західної системи демократії, яка є однією з форм проституції”. Хоча й закликав іранців до участі у вельми відповідальних виборах президента та членів парламенту, наголошуючи, що це – їхній обов'язок як вірян [5, с.24-25]. Провладні кола у Кувейті зайняли неоднозначну позицію, яку можна визначити як квазі-традиціоналістську та водночас квазі-модерністську, бо утворивши парламентську більшість внаслідок перемоги на виборах, приділили особливу увагу наданню виборчих прав жінкам. Базою для розробки подібного законопроекту стала дослівна трактовка ісламського віровчення та інтерпретація місцевих племінних звичаїв та традицій. Кувейтський парламент насамкінець таки надав жінкам виборчі права, але лише під тиском вимог опозиційних сил.

Загальновідомо, що зародження нових ідейно-політичних течій та рухів на Сході відбувається переважно у стінах науково-освітніх центрів та вищих навчальних закладів, наприклад, таких як єгипетський Аль-Асхар, де формувалася світогляд Сайїда Кутба, засновника руху „Брати-Мусульмани” або іранський місто-університет Кум, де зароджувалися ідеї Ісламської революції під впливом ідей суфізму та побудови ісламської республіки у Рухуллаха Хомейні та його послідовників. Настрої сучасної близькосхідної університетської молоді, як потенційного агента демократизації суспільства дослідили Абдаллах Аль-Джарра та Седрік Куллінгфорд, отримавши такі результати (див. рис.2).

Сприйняття концепції демократії молоддю у країнах Близького Сходу

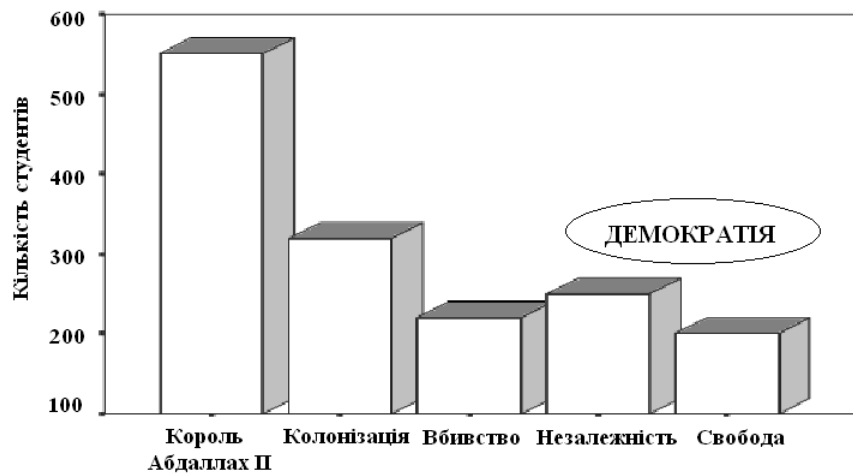

Рис.2. Сприйняття концепції демократії молоддю у країнах Близького Сходу.

Концепція демократії, за висловом С. Хантінгтона, спочатку засуджується та зустрічає подекуди опір з боку традиціоналістів, хоча є найкращим рішенням соціальних проблем у всьому світі [6, с.96]. Вона по-різному сприймається у кожній окремій країні ісламського світу. Переважна більшість прозахідних країн, таких як Туреччина, Йорданія та Марокко, вважають процес демократизації доцільним механізмом мобілізації людських ресурсів, створення умов для випереджувального економічного розвитку та гармонізації процесу інтеграції до світового співтовариства. Так, проведене Абдаллахом Аль-Джаррою та Седріком Куллінгфордом у Йорданії дослідження виявило наявність широкої пропаганди демократичних цінностей у системі вищої та середньої освіти. Керівництво Йорданії симпатизує Сполученим Штатам та має тісні зв'язки з Великою Британією, тому намагається популяризувати та залучити до процесу демократичних реформ молодь. Та на практиці демократія викликає досить різні асоціації, що пов'язано з наявністю та розгортанням у країні широкої антизахідної пропаганди активістами консервативно-фундаменталістських осередків („Брати-мусульмани” та послідовники неосалафітських течій).

У більшості опитаних студентів (575 осіб) демократія асоціюється з діяльністю Абдуллаха II, нинішнього очільника Хашимітського королівства, який розпочав демократизацію суспільства. В цілому ідея монархії є за змістом антиподом демократії, хоча подекуди саме з ініціативи голови держави зароджуються та розвиваються процеси демократизації (Марокко, Йорданія). Тому у більшості молодих йорданців демократія автоматично асоціюється з їх політичною системою, хоча 430 респондентів обрали категорії „свобода” та „незалежність”, які не асоціюються з королем та є більш цінними для сучасного суспільства. Західні демократичні цінності попри їх активну пропаганду, на думку 317 студентів, тотожні з колонізацією. Найбільш негативно звучить порівняння демократії з вбивством (більш ніж 200 респондентів), що зазвичай стало рефлексією на події 2004 року в Іраку [7, с. 16 – 23].

Поряд із тенденціями Ісламського ренесансу та модернізації вирішальними чинниками, що формують політико-економічну домінуючу дискурсу трансформацій політичних режимів в країнах Близького Сходу залишаються проблема контролю над природними ресурсами (переважно поклади нафти, газу та рідкоземельних металів) та релігійно-духовними центрами (Мекка, Медина, Єрусалим тощо). Так, наприклад, лояльний США правлячий режим сунітського спрямування у Саудівській Аравії піддавався гострій критиці з боку шиїтського лідера Р. Хомейні, який звинувачував своїх опонентів у американізації Ісламу та відхиленні від традиційних мусульманських цінностей [5, с. 33].

Загострення протистояння Ірану та Саудівської Аравії у боротьбі за лідерство в Перській Затоці відбувалося не лише за рахунок давніх міжконфесійних протиріч між сунітами та шиїтами, але й за рахунок активних спроб США шляхом демократизації суспільства отримати бажаний контроль над запасами стратегічних ресурсів у цьому регіоні. Найбільшим страхом правителів країн Перської Затоки та Заходу залишається сьогодні факт, що ідея Ісламської революції в Ірані буде підхоплена іншими, що спричинить непередбачувані зміни конфігурації системи міжнародних економічних відносин [5, с.34]. Тому для стримування „небезпечного супротивника західних демократичних цінностей” у обличчі Ірану, прозахідні кола вдалися не тільки до економічних санкцій.

Четвертою домінантою обраного дискурсу є система міжнародних відносин, яка є синергетичною за структурою та плюралістичною за своїми поглядами. І саме ця система є своєрідним буфером обміну між країнами демократичними ідеями, здобутками а також досвідом конструювання й втілення інноваційних проектів модернізації політичних режимів та демократизації суспільства [8, с.72]. Враховуючи неоднорідність та багатовекторність країн сучасного світу та інтенсивність їх інтеграції до системи світогосподарських зв'язків, можна стверджувати, що під впливом глобалізації йде поступова та безповоротна демократизація багатьох країн третього світу та Близького Сходу, у більшості з яких демократичні цінності вже оволоділи думками прошарку інтелектуальної еліти. Ймовірність розбудови демократичного суспільства та спектр демократичних сподівань можна окреслити таким чином (див. таблицю 3.)

Таблиця 3.
Спектр демократичних сподівань у мусульманських спільнотах [4, с.120]

	Відхилення демократичного суспільного ладу		Вияви підтримки демократії	Відкритість до демократичних змін		Інтернаціоналізація демократичних цінностей	
	Чітко сформована на позиція	Варіативна позиція		Чітко сформована на позиція	Варіативна позиція	Чітко сформована на позиція	Варіативна позиція
Країни	ОАЕ, Оман, Лівія	Саудівська Аравія, Ємен	Судан, Пакистан, Нігерія, Індонезія, Таджикистан	Катар, Бахрейн, Марокко, Туніс, Йорданія, Алжир	Гамбія, Ліван, Туркменістан, Кувейт, Сирія, Єгипет, Бангладеш	Туреччина, Малі, Сенегал, Індія, Албанія, США, ЄС	Іран, Малайзія
Підтримка демократичних норм	С/В	Н	Н/С	В	С/В	В	С/В
Підтримка демократичних інститутів	Н/С	Н	С	С/В	С/В	В	В
Демократизація	Н/С	Н	Н/С	С/В	С/В	В	В
Підтримка статусу кво	В	Н	Н/С	С/В	Н/С	В	Н/С
Еластичність демократичних потреб	В	В	В/С	С	С/Н	Н	Н
Ідеальна політична система	Д	не Д	Д	Д	Д	Д	Ісламська Д
Умовні скорочення: Н- низький рівень, С – середній рівень, В – високий рівень, Д - демократія							

Таким чином, ми бачимо, що процес глобалізації сприяє формуванню попиту на демократичні цінності серед майже всіх прошарків суспільства у переважній більшості країн мусульманського світу, які вже стали на шлях демократичних реформ. Деякі з них за тих чи інших обставин уповільнюють чи прискорюють ці процеси під впливом локальних технічних, теологічних, ідейно-політичних чинників та поступово змінюють архаїчні прояви традиціоналізму у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fish M. Steven. Islam and Authoritarianism” / Steven M. Fish // World Politics. – № 55:4. – 2002. – P. 36–40.
2. Karatncky Adrian. The 2001 Freedom House Survey: Muslim Countries and Democracy Gap / Adrian Karatncky // Journal of Democracy. – № 1. – 2002. – P. 99–112.
3. Левин З.И. Реформа в Исламе. Быть или не быть?: опыт сист. и социокультур. исслед. / З.И. Левин – М.: Ин-т востоковедения РАН: Крафт+, 2005. – 240 с.
4. Fattah A. Moataz. Democratic Values in the Mualim World / Moataz A. Fattah. – London: Lynne Rienner Publishers, 2006. – 210 p.
5. Еспозіто Дж. Ісламська загроза. Міф чи реальність? / Дж. Еспозіто; [пер. І. Саповського]. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
6. Huntingdon S. The Clash of Civilisations and the Remaking of the World Order / S. Huntingdon. – New York: Simon and Schuster, 1996. – P. 89–114.
7. Al-Jarrah A. The Concept of Democracy: Muslim Views. Analysis / A. Al-Jarrah, C. Cullingford // Politics: VOL 27(1). – 2007.– P.16–23.
8. Thomas M. Scott. The Struggle for the Soul of the Twenty-First Century. The Global Resurgence of Religeon and the Transformation of International Relations / Scott M. Thomas, Desmond Tutu. – NY: PALGRAVE MCMILLAN, 2009. – 300 p.